

ПРО ВЛАСНІСТЬ, ЯКУ МИ ВТРАТИЛИ НА КРУТИХ ВІРАЖАХ ІСТОРІЇ

Олександр КУРОЧКІН

Марина Гримич. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ — початку ХХ ст. — Київ, 2004. — 588 с.

За спостереженнями західних історіографів, етнологічна наука вже давно минула формацийну стадію, період героїчних менторів і увійшла в третю фазу свого розвитку. Вона характеризується значним розширенням тематичного діапазону, активними процесами фрагментації, коли єдина антропологія — етнологія розгалужується на екологічну, лінгвістичну, юридичну, економічну, медичну, психологічну, політичну тощо. Одночасно це фаза перманентної кризи, відкидання авторитетів, методологічної розгубленості й теоретичного еkleктизму. Дедалі відчутнішими стають процеси глобалізації науки, переходу від фундаментальних до прикладних досліджень. “Одна з переваг сучасної антропології, — як іронічно зауважив Кліффорд Гірц, — полягає у тому, що ніхто, включаючи самих антропологів, не знає точно, що це таке”.

Кризові тенденції західного суспільство-знавства після зникнення ідеологічних бар’єрів вільно мігрують на українські терени. Тут вони химерно поєднуються з нашими власними кризовими явищами нескінченного перехідного періоду. Всі ми добре знаємо і відчуваємо їх на собі. Звільнення від парадигм і моделей вчорашньої історичної науки, напрацювання нових, входження в європейський і світовий контекст, — безумовно, тривалий і болісний процес, але альтернативи йому просто не існує.

Рецензована монографія також є продуктом перехідної доби, що позначилось на її досягненнях і прорахунках. Актуальність теми не викликає жодних сумнівів. Вона визначається тим, що звичаєве право поряд з писемним законодавством складало правову основу життєдіяльності феодального, а почасти і капіталістичного суспільства, було важливим фактором охорони і стабілізації традиційного побуту і ментальності. Без вивчення звичаєвого права неможливо зрозуміти шляхи історичного розвитку того чи іншого народу, спе-

цифіку його етнічної культури і світобачення. Актуальність роботи продиктована й тим, що авторка обрала надзвичайно вигіраний аспект вивчення народної правосвідомості через інститут власності, систему землеволодіння та землекористування й інших майнових відносин. За всіх часів, включаючи й нашу добу, проблема власності, її набуття, розподілу, успадкування хвилювала окремих людей і великі соціальні, національні, регіональні спільноти, породжуючи різноманітні збурення і конфлікти. Важливо й те, що майнові стосунки, пов’язані не лише з нормами права, а й нормами моралі, здатні набувати форми звичаїв і ментальних архетипів.

Рецензована праця, як і чимало інших, що з’являються на наших гуманітарних обріях, не уникла хвороби гігантоманії. Якщо досліджується якась проблема, то обов’язково “в межах всіх етнічних українських земель”, “на всьому просторі Російської імперії, Австрії та Австро-Угорщини”. До того ж, поставлена амбітна мета — з’ясувати регіональний і локальний аспекти звичаєво-правової традиційної культури. Нагадаємо, що лише історико-етнографічних ареалів першого порядку в Україні — 6, а дрібніших — близько 20. Проблема ускладнюється тим, що об’єктом дослідження визначено всі категорії і групи українського селянства ХІХ — початку ХХ ст., а це: поміщицькі, вільні (козаки), чиншеві, державні, монастирські, заводські, односторонні, сірчаківі шляхтичі, військові поселенці, колоністи тощо. Детально вивчити складну соціальну та етнічну мозаїку в межах величезної території, поділеної державними, конфесійними, культурними кордонами, сферами впливу різних офіційних правових систем й давнього руського, польського, німецького, волоського права, — завдання настільки ж глобальне, наскільки й нереальне.

Тут доречно нагадати банальну істину, що рівень наукового дослідження визначається не широтою поставлених завдань, а глибиною їх аналізу. Тому скромна за територіальними мірками дисертація М. Грушевського “Бар-

ське староство” стала трампліном для написання багатотомної історії України, а нотатки вже згадуваного Кліффорда Гірца про півнячі бої на індонезійському острові Балі переросли в загальну теорію інтерпретації культурних текстів. Наведені приклади дуже повчальні. Шкода, що у нас немає традицій конструктивної критики дисертацій та монографій на стадії їх зародження і оформлення, тож доводиться мати справу з вже готовим продуктом.

Від цих загальних міркувань перейдемо до основного змісту роботи, викладеного у шести великих розділах. За існуючим “ваківським канонем”, у першому розділі проаналізована джерельно-історіографічна база дослідження. Вона дуже солідна, про що свідчить об’ємний список використаної літератури та архівних матеріалів. Авторка вперше наводить чимало нових документів, віднайдених у центральних і обласних історичних архівах України, архіві Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі, рукописних фондах ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України тощо.

Детально проаналізовано у роботі вагомий внесок українських вчених ХІХ ст. — П. Чубинського, С. Пахмана, О. Єфименко, О. Кістяківського, І. Франка, розглянуто праці з соціальної та аграрної історії українців, що належали І. Луцицькому, Д. Багалю, А. Шимоновському та іншим.

Особливою заслугою М. Гримич слід вважати повернення з небуття цілої плеяди репресованих українських дослідників, які гуртувалися навколо створеної при ВУАН “Комісії для виучування звичаєвого права України” /1918-1934/. Серед них правознавці-теоретики, юристи-практики та етнологи — А. Кристер, Б. Язловський, О. Добров, В. Назимов, Є. Єзерський, В. Камінський, М. Товстоліс та ін.

Авторка слушно відзначає зниження інтересу до питань звичаєво-правової культури українців після погрому інституцій ВУАН у радянській і пострадянській науці. Тим більшої уваги і поцінування заслуговує творчий доробок групи українських дослідників, які працювали і працюють у цій сфері (Ю. Гошко, А. Пономарьов, М. Мандибура, Г. Горинь, В. Сироткін, Р. Чмелик). Авторка знає їх монографії і статті, але, на наш погляд, недостатньо використовує у власному дослідженні.

У поле зору М. Гримич, на жаль, не потрапили цікаві розвідки сучасних англомовних дослідників звичаєвого права Росії та Східної Європи — М. Конфіно, М. Левіна, К. Воробек, Д. Еткінсон та інших. Ці вчені гостро критикували радянських істориків та етнографів за застарілі методи вивчення звичаєво-правових традицій, якими користувалися ще сто років тому. Натомість вони пропонували розглядати звичаєве право не як суму звичаїв і тим більше не як правову систему, а як особливий пласт ментальності, як спосіб мислення (в тому числі й правового), який кореспондує з законами, церковними і народними морально-етичними нормами, язичницькою культурною спадщиною тощо. Думається, що такий підхід до обговорюваної теми з врахуванням ментальних факторів соціальної еволюції може бути дуже продуктивним.

Оскільки пріоритетним для рецензованої роботи обраний саме історико-етнографічний напрямок, було б бажано ширше залучити до неї порівняльні дані із звичаєвої практики різних європейських народів. Без такого матеріалу й відповідного компаративного аналізу будь-які висновки про “специфіку”, “своєрідність”, “неповторність”, “особливість” звичаєво-правової культури українців є передчасними і необґрунтованими.

Гадаємо також, що авторка збіднила історіографію і зміст роботи, не врахувавши класичних праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Відхід від жорсткої методології марксизму не повинен означати його повного уникання. Ніхто з серйозних авторитетів предметно і доказово не перекреслив важливий внесок К. Маркса у вивчення землеробської общини народів Європи і зокрема німецької марки. Саме вказані теоретики першими визначили стадії еволюційного розвитку общини і обґрунтували періодизацію її історії. Обговорюваної проблематики безпосередньо торкається сповнена порівняльного історичного матеріалу розвідка Ф. Енгельса “Походження сім’ї, приватної власності і держави”. Еволюційну концепцію цих праць можна сприймати або критикувати, але не враховувати, як кажуть, собі на шкоду. До речі, якраз історична компонента рецензованої праці є найбільш уразливою для критики. Авторці далеко не завжди вдається простежити історичну динаміку досліджуваних

етнографічних явищ і тому не складається чіткого уявлення про те, чим звичаєво-правова культура середньовіччя відрізнялася від подібної на початку XIX або XX століття.

Детально коментувати зміст п'яти головних розділів книги, мабуть, недоцільно. Ознайомлення з цим текстом переконує, що ми маємо справу з глибоким і фаховим проникненням в складну матерію звичаєво-правових відносин на селі, які детермінувалися не лише традиційними стереотипами поведінки, а й впливом економіки, політики, церкви, нормами писаного права та іншими факторами. М. Гримич всебічно досліджує дві форми селянського землеволодіння, які побутували в Україні в XIX — на початку XX ст. — подвірну та общинну, характеризує специфіку українського осадного права, міграційні та колонізаційні процеси, детально аналізує категорію сервітутів як “часткового права на чужу власність” тощо.

У розділі “Сімейна власність і майнові звичаї в українській селянській родині” об'єктом вивчення служать правові уявлення про спільність і цілісність майна. Тут показано, що для народної правосвідомості не характерний поділ майна на “рухоме” і “нерухоме”, їй притаманні не абстрактні, а конкретно-прикладні критерії визначення власника майна: предметний, за статевою приналежністю або походженням. Констатується також, що посаг жінки (невістки) нічим не відрізнявся за своєю функціональною суттю від посагу зятя — приймака і тому не варто у цих формах “трансферного” майна вбачати якусь гендерну символіку.

Вказуючи на особливу популярність інституту приймачтва в Україні, М. Гримич пояснює його подільністю родин і переважанням малої сім'ї. На підставі вивчення різноманітних джерел доводиться, що комплекс цього традиційного інституту включав у себе не лише приймачтво за шлюбом, а й усиновлення, опіку над малолітніми та старими.

Вагомим результатом розділу, присвяченого договірно-зобов'язальним звичаєвим відносинам стало встановлення своєрідного “кістяка” — інваріанта звичаєвих селянських угод різного типу. Йому властиві такі ознаки як: 1) усність, 2) публічність, 3) закріплення через могорич, 4) застосування санкцій до сторони, яка розірвала домовленість. Виявлена ще одна важлива закономірність, яка полягає

в тому, що трудові угоди відзначалися прагматичною лаконічністю, тоді як кількарівневі шлюбні угоди обов'язково супроводжувалися обрядово-символічними діями.

По-новому інтерпретується в роботі основна відмінність між усними і письмовими заповідями, поширеними у звичаєвій практиці селянства. Виявляється, що перші були переважно обрядовою фіксацією звичаєвих норм спадкоємності, коли сини, як правило, отримували рівні частини, а донькам виділявся посаг. У другому ж випадку заповіт закріплював особисту волю заповідача, яка “не вписувалася” в елементарний звичай.

Рецензована праця наочно демонструє переваги комплексного міждисциплінарного підходу до розгляду складних соціально-побутових процесів і явищ. При цьому позитивну роль відіграє філологічний досвід авторки, добре знання фольклору, вміння застосовувати спеціальні етнолінгвістичні методики. Вони допомагають, зокрема, розшифрувати семантику народної юридичної термінології.

Характеризуючи вище теоретичні і методологічні підходи, застосовані у даній роботі, ми вже зробили ряд зауважень. У заключній частині рецензії звернемо увагу на деякі положення та висновки, які видаються нам спірними або недостатньо коректними. Акцентуючи ці моменти, ми прагнемо спонукати авторку роботи до творчої дискусії, яка ніколи не завадить.

Одним із суттєвих недоліків книги вважаємо те, що М. Гримич не запропонувала свого визначення таких ключових дефініцій як “звичаєве право”, “звичай”, “звичаєво-правова культура”, “народна правосвідомість”, навколо яких обертаються всі сюжети дослідження. Це важливо було зробити вже тільки тому, що розуміння цих понять у літературі ніколи не було однотайним.

З позицій етнології та історії вважаємо невиправданою натяжкою авторське трактування подвірного селянського землеволодіння як “природного”, “притаманного” українцям, з чого має випливати, що колективне (громадське) землеволодіння було “неприродним”, “непритаманним”. На наш погляд, це надумана штучна опозиція з певним ідеологічним підтекстом, витoki якої сягають ще XIX ст. Численні факти, зокрема й наведені в книзі,

підтверджують, що українці, як і інші народи світу, знали і використовували обидві форми. З доби раннього феодалізму чітко простежується конфліктний дуалізм між громадською та приватною власністю, який був характерною рисою всіх типів селянських общин. Коректніше, напевно, говорити про різні темпи й масштаби процесу переходу від громадського до приватного землеволодіння. За цими показниками українські та західнобілоруські землі, що перебували під протекторатом Речі Посполитої, значно випереджали центральноросійські губернії, але, в свою чергу, суттєво відставали від західноєвропейських провінцій.

Відомо, що найзручніше дискутувати з опонентами, які відсутні. На терені протиставлення подвірного землеволодіння общинному авторка веде заочну дискусію з російськими дослідниками, але з ким конкретно — невідомо. Цікаво простежити, хто саме створив і поширює “стереотип щодо української громади як копії російської общини”. У недавні радянські часи так само безадресно критикували буржуазних націоналістів. Чи варто наступати на ті самі граблі?

Окремою дискусійною темою може стати твердження М. Гримич про те, що народна юридична термінологія не знала слова “оренда”. Варто ще раз перевірити категоричну тезу, згідно з якою громадське землеволодіння в Україні не передбачало переділів землі і кругової поруки. У протилежному нас переконали спеціальна праця В. Ф. Інкіна під назвою “Общинные переделы земли и подворно-дедичный принцип владения в Галичине в

XVII-XVIII в.” (Тезисы докладов и сообщений XV сессии Межреспубликанского симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. — М., 1974. — Вып. 2), яка, очевидно, не потрапила до рук авторки.

Деякі дрібні зауваження стосуються списку використаних джерел та літератури. Не завжди зрозуміло, чому одні автори віднесені до першої групи, а інші — до другої. Трапляються помилки в оформленні вихідних даних окремих видань. Прикро вражає, що в змісті книги, поданому на початку, не представлені сторінки окремих підрозділів. Це значно утруднює роботу з текстом.

Висловлені зауваження і побажання аж ніяк не применшують важливого наукового значення рецензованої праці. Наявність у ній дискусійних місць також слід вважати її здобутком, бо, як відомо, у суперечках народжується істина.

Треба привітати авторку із завершенням складного, багатопланового, цілком оригінального дослідження, яке заповнює значну прогалину у вітчизняній етнології та правничій історії. В українське суспільствознавство введено великий масив нових матеріалів і фактів, яким дано глибоку фахову оцінку. М. Гримич успішно продовжила вітчизняну традицію комплексного вивчення звичаєво-правових та економічних підвалин народного життя, обірвану у 30-і роки ХХ ст., й відкрила новий перспективний напрямок сучасних етнологічних студій.

Київ